

ESKİ ÇAĞLARDA ÇUKUROVA’NIN TARİHİ COĞRAFYASI VE KIZZUWATNA (ADANA) KRALLIĞI’NIN SİYASİ TARİHİ*

Prof. Dr. Ahmet ÜNAL

Münih Üniversitesi

Assuriyoloji ve Hititoloji Enstitüsü

Eski Anadolu Dilleri ve Kültürleri

Bölümü Başkanı

Ahmet.Unal@lrz.uni-muenchen.de

ahmunal43@gmail.com

ÖZET

Anadolu insanoğlu tarihinin tüm safhalarını yaşamıştır. Araştırma eksikliğinden kaynaklanan bazı boşluklar olmakla birlikte, Çukurova’nın da bu tarihi olguya katıldığı anlaşılmaktadır. Antakya civarındaki Musadağ ve bugün maalesef içi doldurulup fosseptik çukuru olarak kullanılan Taşucu’undaki Sırtlanini Mağarası’nın açık seçik gösterdiği gibi, insanlar bu bölgede daha Paleolitik Çağlarda yaşıyorlardı. Bölgede ileride yapılacak daha titiz araştırmalar, bu tür taş devri sığınak ve barınaklarının sayısının kesinlikle artıracaktır.

Adana ve çevresi M.Ö.II. Binyıldan günümüze dek çeşitli isimlerle anılagelmiştir. Şimdiye dek belirlenebilen en eski isim Kizzuwatna’dır. Kizzuwatna tarihi şuradan buradan elde edilen darmadağın bilgilerle, alelacele yamanmış bir bohçaya benzer. Bu bilgiler de, komşu ve çağdaş devlet veya kültür merkezlerinin yazılı kaynaklarından, yani Kültepe’de ele geçen (Kayseri) Eski Asurca belgeler, Hititler’in başkenti Boğazköy – Hattuşa’daki Hititçe, Hurrice ve Luvice belgelerden, Asur, Babil, Ugarit ve Mısır menşeli kaynaklardan, arkeolojik buluntular ve nihayet tarihi coğrafya açısından coğrafi ve jeolojik gözlemlerden elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adana, Çukurova, Hitit, Kilikya, Kizzuwatna, Tarihi Coğrafya.

* Prof. Dr. Ahmet Ünal bu konferansını, ÇÜ FEF Arkeoloji Bölümü’nden Dr. K. Serdar Girginer’in davetlisi olarak, 21.04.2000 tarihinde, Adana Büyükşehir Belediyesi Tiyatro Salonu’nda vermiştir. Bu etkinliğin organizasyonunu Adana Altın Koza A.Ş. ve ÇUSAD üstlenmiş, konferanstan sonraki Tufanbeyli-Şar tespit gezisi ise, Adana Şöforler Odası’nın katkılarıyla gerçekleştirilmiştir.

HISTORICAL GEOGRAPHY OF CILICIA-ÇUKUROVA AND POLITICAL HISTORY OF THE KINGDOM OF KIZZUWATNA AT ADANA

ABSTRACT

The following two studies on the historical geography and history of Kizzuwatna, classical Cilicia, are to be considered as preliminary results of a larger, more comprehensive project that will cover the physical and historical geography as well as the regions political history from the Stone Age down to the end of the Byzantine period. The monograph will try to give “flesh and blood” so to speak to a dull history of a buffer zone that lie between the great political powers that occupied the region, namely the Hittites, Mesopotamians states, Egyptians, Greeks, Persians, Romans, Arabs, Byzantines, and Turks. Because of the popularity the Hittite Queen Puduhepa and urgent need for an up-to-date account on her biography, an entire appendix will be dedicated to her. Archaeological topics will be dealt with by Dr.K.Serdar Girginer of Çukurova University, Adana.

The historical section of the article is based on all the available archaeological and linguistic material from various sources and archives, and begins with an accurate outline of the prehistoric periods of the region. We know that the region was occupied in the stone age. In Sirtlanini, modern Tasucu, a natural cave with stalactites and stalagmites, watercourses, and natural benches, Dr.I.K. Kökten discovered 1957 Palaeolithic implements made of flint. Sadly, the cave has been stripped of its natural beauty and, with the permission of local municipal authorities, serves as a cesspool of apartments. To date, no native archives from Kizzuwatna have been found; therefore, the history of the country in the second millennium B.C.E. can only be reconstructed on the basis of written sources from Hattuša-Boğazköy, the Hittite capital of the time, and other Near Eastern archives. The usage of cuneiform texts in Akkadian, Hurrian, Hittite, and other Hieroglyphic Luwian texts indicates clearly that the Kizzuwatneans were acquainted with these writing systems from at least 2000 B.C.E.

Key Words: Adana, Çukurova, Hittites, Cilicia, Kizzuwatnean, Historical Geography.

Giriş

Kizzuwatna tarihi şuradan buradan elde edilen darmadağın bilgilerle, alelacele yamanmış bir bohçaya benzer. Bu bilgiler de, komşu ve çağdaş devlet veya kültür merkezlerinin yazılı kaynaklarından, yani Kültepe’de ele geçen (Kayseri) Eski Asurca belgeler, Hititler’in başkenti Boğazköy–Hattuša’daki Hititçe, Hurrice ve Luvice belgelerden, Asur, Babil, Ugarit ve Mısır menşeli kaynaklardan, arkeolojik buluntular ve nihayet tarihi coğrafya açısından coğrafi ve jeolojik gözlemlerden elde edilmiştir. Ama bu bölgenin insanları en geç daha M.Ö.3000 yıllarında Mezopotamya’da icat edilen çivi yazısını taniyorlardı ve o yazıyla gerek kendi dillerinde, gerekse o zamanların büyük devletlerinin diplomasi ve kültür dillerinde pekala yazmasını biliyorlardı (**Res.1**). Çivi yazılı tabletlerin saklandığı Kizzuwatna’nın yerli arşivleri bir gün mutlaka bulunacaktır, çünkü Hitit kaynaklarında Çukurova’da tabletler olduğuna dair sağlam ipuçları vardır ve zaten Hattuša’daki tabletlerin pek çoğu buralardakilerden

kopyalanmış ve Hattuša'ya götürülmüştür. İşte bu yerel arşivler bir gün bulunduğu, biz eskiçağ tarihçileri olarak daha geniş, daha otantik ve daha sağlıklı bilgilere sahip olacağız.

Kizzuwatna Adının Menşei

Adana ve çevresi M.Ö.II. Binyıl'dan günümüze dek çeşitli isimlerle anılagelmiştir. Şimdiye dek belirlenebilen en eski isim Kizzuwatna'dır. Bu adın etimolojik kökeni mutlaka Hurrice'ye geri gitmektedir. Hititçe *kiz-wetnaz* sözcüğünün "suyun öte tarafından" anlamı ile kesinlikle ilişkisi yoktur. Bu uydurma bir etimolojidir. Hititçe'de asla bu tertiple yer isimleri türetilmemektedir. Klasik çağlardaki adı Kilikya'nın öne sürüldüğü gibi, bir Grek mitolojisinden kaynaklanan sileks taşıyla bir ilişkisi yoktur. Bu isim Asurca'daki Hilakku'dan kaynaklanmaktadır, ama ne anlama geldiği henüz bilinmemektedir. Öyle anlaşılıyor ki, buraya gelen hemen her kavim bölgeye kendi adını vermiştir. Böylece bölgede MÖ.I. Binyıl'da kurulan yerel krallıklar da çeşitli isimlerle anılmaktadır. Asurlular buralara *Que, Hume, Kisuatni, Tabal, Unqi* ve *Hilakku* derlerken, yerel krallar *Azatiwataya* gibi isimler veriyorlardı. Mısır kaynaklarında ise bu bölge *q.s.wa.d.na* olarak geçer. Son yıllarda Yüreğir'de **(Res.2-3)** bulunan Fenikece ve hiyeroglif Luvicesi iki dilli bir kitabe içeren Geç Hitit kabartmasında kim olduğu bilinmeyen yerel bir bey, Sur (Asur) ve "Büyük Ova" ile ilgili olarak bir meseleyi çözdüğünü ve bu sırada Fırtına Tanrısı Tarhunt'un kendisini desteklediğini yazmaktadır. Burada "Büyük Ova" denen yer, her şekilde Çukurova olmalıydı.

Çukurova'nın Modern Coğrafyası

Günümüz Çukurovası kuzeyde Toros Dağları (Bolkar ve Aladağlar) **(Res.4)**, doğuda Amanoslar, batıda aşağı yukarı Tarsus Ovası'nın bittiği yer ve güneyde de Akdeniz ile çevrilidir. Bu bölgenin bugün atıl olmasına karşın eski çağlarda deniz yoluyla Kıbrıs, Mısır, Doğu Akdeniz ve Ege limanlarıyla canlı bir bağlantısı vardı. Tabii ne Osmanlılar döneminde, ne de günümüz Türkiye'sinde deniz taşımacılığının önemli bir yer almadığı, sualtı arkeolojisi vasıtasıyla araştırılan denizlerde Mısır, Ugarit, Fenike, Grek, Roma, Bizans ve Ceneviz batık gemilerinin yanında bir tek olsun bir Osmanlı-Türk gemisinin bulunmadığı ve bundan dolayı, bizlerin bu deniz ulaşımının boyutlarını kavrayabilmemiz olanaksızdır. Unutmamak gerekir ki, İskenderun, İssos, Yumurtalık-Aigaea, Karataş-Magarsos, Tarsus, Mersin-Yümüktepe, Soloi-Pompeipolis, Lamas, Elaiussa, Korykos, Silifke, hep birer liman kentleriydi. Bir de yeri henüz belli olmayan, benim şimdilik Mersin Yümüktepe ile eşitlemek istediğim Ura liman kenti var ki, bu yerleşme Orta Anadolu'da yaşayan halkın ve Hititler'in Akdeniz'e açılan kapısı idi. Ura ile bağlantı mutlaka İç Anadolu'yu Sertavul Geçidi üzerinden Akdeniz'e indiren Konya-Karaman-Silifke üzerinden sağlanıyordu **(Res.5)**. Gülek Boğazı ile gene İç Anadolu'ya, Bahçe geçidi ile Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye-Mezopotamya'ya ve Beylan Geçidi ile de Amik Ovası'na ve gene Suriye-Mezopotamya ve Fenike sahilleriyle bağlantı sağlar. Nasıl ki Mısır Herodot'a göre Nil Nehri'nin bir nimetidir, Çukurova da Seyhan (Saros, Samri?) ve Ceyhan (Pyramos) ırmakların bir hediyesi denebilir. Bu ırmakların milyonlarca yıl taşıdığı ve hala taşımakta olduğu

alüvyonlar olmadan, bereketli Çukurova'yı tahayyül etmek dahi olanak dışıdır. Ama bu durumda da, deniz suyu seviyesinin eskiçağlardan beri yaklaşık 1m. yükselmesini ve birçok liman kentinin sular altında kalmasına neden olmuştur.

Hititoloji'nin başlangıç yıllarında, henüz Hitit belgeleri ayrıntılı olarak konuşmaya başlamadan önce Kizzuwatna, güçlü Kraliçe Puduhepa'nın anavatanı ve çokça abartılarak Hititler devrinde demirciliğin merkezi olarak biliniyordu. Biraz saptırılarak tarihte demirin ilk kez işlendiği yer olarak görülmesi yüzünden, A.Goetze 1940'ta doğru olarak onu Çukurova ile eşitleyinceye kadar o zamanlar Kizzuwatna Adana bölgesinde değil, bir Grek mitolojisinden hareketle Doğu Karadeniz sahillerine lokalize edilmekteydi. Son yıllarda yapılan mukayeseli araştırmalar, Kizzuwatna bölgesinde de demirin bolca mevcut olduğunu göstermiştir. Demir madeni yataklarının pek çoğu Toros Dağları'nın içindedir. Bunlar arasında Bizans ve Osmanlılar zamanında işletilen Radandos (Kozan'ın kuzeyindeki Faraşa=Çamlıca), Ermenek (Karamanlar Devrinde), Ceyhan (Saros) Irmağı'nın orta kesimindeki Koromozo (Gürümze) ve Haçın (Saimbeyli) sayılabilir.

Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası

M.Ö.II. Binyılda Kizzuwatna ve M.Ö.I. Binyılda da Kilikya bölgesi, günümüz Çukurova'sının aksine, kesinlikle daha geniş bir coğrafi alanı kapsamaktaydı. Cilicia Trachea (Aspera) ve Compestris olarak ikiye ayrıldığı M.Ö.I. Binyıldaki sınırları aşağı yukarı bilinmekle birlikte, M.Ö.II. Binyılda kapsadığı alanı tespit etmek oldukça güçtür; çünkü, birçok bölgede olduğu gibi, Kizzuwatna'nın da bir çekirdek sahası, bir de batı, kuzey ve doğusunda tampon bölgeleri, geçici genişleme alanları vardır. Tabii ki bu tampon bölgeler siyasi gelişmeler ve güç dengelerine göre gel-git yapıyordu. Örneğin, Şanlıurfa'nın doğusunda bir yerlerde aranması gereken Mitanni Devleti'nin başkenti Waşşukanni kenti, bir Orta Hitit metnine göre (İşmerika Andlaşması), Kizzuwatna toprakları içinde yer alıyordu. Gene aynı dönemde, Zile yakınlarındaki Maşathöyük'te bulunan bir mektuptan öğrendiğimize göre, Kizzuwatna'nın kuzey sınırları, Gülek Boğazı'nın çok daha kuzeyine çıkıyor, taa Maşathöyük ve Ortaköy'e (Çorum) kadar ulaşıyordu. Bu hudut da aşağı yukarı, M.Ö.547'deki Pers hakimiyeti gelinceye kadar Kilikya Kralı Syennesis'in topraklarına tekabül etmekteydi. En önemlisi zaten bu çağda, yani Orta Hitit Dönemi'nde (M.Ö. 1450-1350) Hitit hanedanının Hurri-Kizzuwatna kökenli olmasıdır. Bu devirde Hitit kraliçeleri dahi Hurrice isimler taşıyorlardı. Çorum'un 55km. güneyindeki Ortaköy'de son yıllarda bulunan (**Res.6**), tarafından yayınlanan bazı parçalar dışında şimdiye dek hiçbiri yayımlanmayan binlerce Hititçe ve Hurrice tablet, bu durumun gerçekleri yansıttığını pekiştirmektedir.

Yerli Kizzuwatna halkı ve bu bölgenin yerleşim tarihi hakkındaki bilgiler kıt olmakla birlikte, yer, şahıs ve tanrı adlarından hareketle, burada oturan halkın taa en eski devirlerden itibaren karışık bir demografik yapıya sahip olduğu anlaşılmakta, asıl yerlilerin yanında üstün bir Hurri çoğunluğu, bunun yanında Luviler'in ve Sami kavimlerin varlığı gözlenebilmektedir. Keza çok sayıda yerleşme yerinin dağılışı ve eski isimlerinin belirlenmesi de Kizzuwatna tarihi coğrafyasının öteden beri baş ağrıtan meselelerinden biri olmuştur.

Bu konularda bize bilgi vermesi gereken Boğazköy-Hattuşa, Mari, Ebla, Emar, Tell Mozân-Urkiş, Nuzi, Tell Brak, Ugarit, Alalah (**Res.7**) ve Kaneş-Kültepe'de

bulunan metinler maalesef tarih ve tarihi coğrafya hakkında bilgi içermezler, çünkü hepsi de din, ayin, büyü ve diğer mistik konularla ilgilidir. Hattuşa'da ise sadece bazı yazılı tarihi metinler ve devlet antlaşmaları ele geçmiştir ki, bunlar tek ve en değerli malzemeyi oluşturmaktadır ve aşağıda anahtarlarıyla vereceğimiz Kizzuwatna tarihi bunlara dayanacaktır. Bunun yanında Yeni Asur krallarının yıllıklarında o zamanlar *Que/Hume* (Ovalık Kilikya), *Hilakku* (Taşlık Kilikya) veya *Tabal* (Güney Kapadokya ve Gülek Boğazı civarı) ve *Unqi* (Amik Ovası) denen Kilikya ile ilgili bilgiler vardır. *Timur*, *Tanakun*, *Tarzu*, (Tarsus), *Lušanda*, *Abarnani*, *Kišutni*, *Lamena*, *Pahri* (Misis?), *Hurra*, *Ušnanis*, *Illubur* (= Ellipri, Namrun, Lampron?) , *Ingirra*, *Kundu*, *Sizzu*, (Sisium, Kozan) ve *Qumasi* doğu istikametinden gelen III.Salmanassar'ın Que de işgal ettiği önemli kentler arasındaydı. Buna ilaveten Azatiwataya-Karatepe hiyeroglif ve Fenikece yazıtlardan (**Res.8**) bildiğimiz Adana ve Pahri ile eşit olması muhtemel Pahar kentleri de vardı. Bu kentlerin hepsinin nerede olduğu maalesef bilinmiyor; çünkü Salmanassar'ın bu işgalleri sırasında izlediği güzergah henüz belli değildir. Yani, sorun onun Beylan Geçidi üzerinden mi, yoksa Bahçe üzerinden mi batıya doğru ilerlediğinin bilinmemesidir.

Yollar bir ülkenin can damarı gibidir. Çukurova gibi etrafı dağlar (**Res.9**) ve denizle çevrili oldukça kapalı bir havza kendi içinde ne kadar zengin olursa olsun, eğer kara ve deniz yoluyla dışarıya bağlantı sağlayamaz ve ithalat ve ihracat vasıtasıyla mal takası yapamazsa, bu zenginliğin hiçbir anlamı kalmaz. Şimdi, geriye, daha eski devirlere doğru gittikçe, Kizzuwatna'nın tarihi ve tarihi coğrafyasının sorunları daha da büyümektedir. Bu sorunlardan bir tanesi, M.Ö.II. Binyılın başlarından itibaren Orta Anadolu'da ticaret kolonileri kurmuş olan Eski Asurlu tüccarların izledikleri yollardan hiç olmazsa bir güzergahın veya bir bölümünün, Kizzuwatna üzerinden geçip geçmediğidir. Bilindiği üzere Kayseri yakınlarındaki Kültepe- Kanes'i (Karum) ticaret merkezi olarak seçen tüccarlar, İslahiye-Bahçe-Kahramanmaraş-Pınarbaşı yolunu izlemişlerdir. Bunun yanında çok sayıda kaya anıtının gösterdiği gibi, Hititler zamanında önem kazanan ve Gülek Boğazını saf dışı bırakarak Kayseri/Kaneş-Develi/Fraktin/İmamkulu/Taşçı-Hanyeri/Gebzeli Geçidi (**Res.10-11**) üzerinden Tufanbeyli'ye geliyor ve burada muhtemelen ikiye ayrılıyordu. Biri Göksun-Kahramanmaraş yönüne giderken, diğeri güneye saparak Tufanbeyli-Saimbeyli-Feke-Hemite-Toprakkale ve Bahçe üzerinden Kuzey Suriye'ye ulaşıyordu. Ancak yolda herhangi bir yerden güneye sapıldığında, ovanın içine, Kizzuwatna'ya ulaştıran tali yollar vardı. Bu ana yol Toros Dağları'nın güneyinde daha ovaya inmeden, dağların eteklerini izliyor ve doğuya Bahçe'ye, oradan da Suriye'ye doğru gidiyordu. Üstelik dağ dibinden geçen bu yol güzergahında Seyhan ve Ceyhan ırmakları çeşitli kollara ayrıldığından ve suları az olduğundan, ırmaklar daha kolay geçilebiliyordu.

Eski Asurlu tüccarların Çukurova'ya inmediklerinin bir kanıtı da, bu devirle ilgili çok sayıdaki metinde hiç ama hiçbir Kizzuwatna kenti adının veya coğrafi bölgesinin adının geçmemesidir. Bunun anlamı ayrıca şudur: Asurlular Kizzuwatna'da ticaret kolonileri (Kārum, Wabartumlar) kurmamışlardır. O zamanlar burada Asurlu tüccarları cezbedecek doğal zenginlikler ve hele hele madenler yoktu. Ortaçağ'da Araplar'ın getirdikleri pamuk, 19.yy.'da Osmanlılar'ın getirdiği pirinç ve 1930lu yıllardan beri üretilmeye başlanan mısır, ipekböceği ve yarfıstığı gibi endüstri bitkileri o devirde söz konusu değildir. Bunun dışında bölge bataklık, ormanlık ve sazlık olduğundan ve ayrıca burada yırtıcı hayvanlar bulunduğundan, burası hiçbir şekilde

iskana elverişli değildi. Bölgede aslan ve kaplan gibi vahşi ve yırtıcı hayvanlarla mücadele edebilmek uğruna, Halife II.Walid (743-744) ve III.Yazid'in Hindistan'dan manda sürüleri getirttikleri ve onları Hintli çobanlara beslettirdikleri biliniyor. Bizanslar'ın Araplar'dan geri işgal ettikleri 960 tarihi ile 19.yy.'da Toros yörüklerinin Abidin ve Cevdet Paşalar tarafından iskana zorlanmalarına kadar bölge neredeyse boştu. *Bizans reconquistası* buradaki tüm Arap-Müslüman nüfusu öldürmüştü; Misis'te bir gecede 4000 Arap tüccarın katledildiği söylenir. Bizanslılar bu katliamdan çok pişmanlık duydular, çünkü bölgede üretim yapacak insan kalmamıştı. Bizans, Arap, Grek, Türk, Suriyeli ve Ermeniler'den oluşan karışık nüfusa ek olarak, Bizanslılar yok ettikleri bu nüfus boşluğunu doldurmak için buralara bulabildikleri her kavmi yerleştirmişlerdi. Bunlar arasında Slavlar, Hintliler, Ermeniler ve Suriyeliler de vardı.

Daha eski dönemlerde ise, Cicero'nun Kilikya valiliği sırasında arkadaşları Caelius'un kendisinden kaplanlar istediğini yazması çok önemli bir gözlemdir. Cicero istenen kaplanları, kaplan avlamakla ünlü yerli Cybarit halkından avcılara yakalatıp gönderiyor, ama çevreci tutumu yüzünden içi pek rahat etmiyor ve hayvanların anavatanlarını terk ederken üzüntülü bir görünüm sunduklarını, keza şimdikiye kadar onun eyaletinde hiç kimsenin bu hayvanlara gaddarca tuzak kurmadığını belirtiyor. Bunların dışında 19.yy.'da Akdeniz açıklarında demirleyen İngiliz bahriyelilerinin, Ceyhan Irmağı boyunca aslan avına çıktıkları bilinmektedir.

Tüm bu doğal güçlükler yüzünden Kilikya'da batıdan doğuya uzanan işlek bir yol hiçbir zaman olmamıştır. Böyle işlek yolların tesisine, her iki ırmağın da ovada o zamanlar üzerine köprü kurulamayacak kadar yayvan olması engel olmuştur. Tabii ki buradaki yerleşim birimleri arasında yerel ulaşım (*regional transportation*) vardı ve bunun için tali yollar, sahillerde deniz ulaşımı ve ırmaklarda küçük kayıklarla ulaşım sağlanıyordu. Ama alüvyonal ve bataklık bir ovanın başka bir özelliği de, kağnı ve iştikli tekerlekli araçlarla ulaşım imkanı vermemesiydi. Nitekim ovalık kesimdeki höyüklerin boyutlarının diğerlerine oranla daha küçük olduğu, burada yüzey araştırması yapan Seton-Williams tarafından bile doğru olarak gözlenmiştir.

Bu ve daha nice sebeplerden ötürü, ben şahsen Orta Anadolu'yu Kuzey Suriye'ye bağlayan tarihi yolların Çukurova'ya inmediği kanısındayım. Yani Büyük İskender'in yaptığı gibi Gülek Boğazı'ndan Kilikya'ya inip, İssos ve Beylan Geçidi üzerinden onu terk eden boydan boya bir yol mevcut değildi. Bu da doğuda 3726m. yükseklikteki Aladağ ve batıda 3585 m. yükseklikteki Bolkar dağları arasında 1000m. yükseklikte sıkışıp kalmış olan Gülek Boğazı'nın (**Res.12**) öneminin o dönemlerde o kadar büyük olmadığını gösterir. Mısır hüdavendi İbrahim Paşa Kütahya seferinden önce ağır sahra toplarını taşıyabilmek için geçidi genişletinceye kadar burası dardı ve daha 20.yy.'ın başlarında demiryolu yapılmadan önce bile genişliği sadece 20m. idi. O zamanlar yüklenmiş bir deve ile güç bela geçebiliyormuş. Bu da bize, Eski Hitit Çağı'nda, özellikle I.Hattuşili ve I.Murşili devrinde Kuzey Suriye seferi düzenleyip, oralardaki kentleri ele geçiren, yakıp yıkan Hititler'in bazı istisnai durumlar dışında açıkça Kizzuwatna'ya inmediklerini, daha doğrusu inemediklerini gösterir. Tarihçiler Çukurova'ya sahip olunmadan nasıl Suriye içlerine kadar inilir, bir türlü kavrayamadılar. Çukurova kapalı bir havzadır ve bu pekala mümkündür. Hititler pekala benim Dağ Yolu dediğim Kayseri, Fraktin, Taşçı, Gezbeli, Kahramanmaraş ve Bahçe yolu üzerinden gidip gelmişlerdir. En önemlisi Kral I.Hattuşili Kuzey Suriye'ye giderken Fırat Nehri'ni geçtiğini bildiriyor; eski Akad krallarının Anadolu seferleri

sırasında da Fırat'ı geçtiklerini yazıyor. Eğer Adana Ovası'ndan geçse idi, Seyhan ve Ceyhan ırmaklarını da geçmesi ve bunu da yazması gerekmez miydi ? Bunun dışında, Amanos Dağları'nın denize bakan kısmında ve Çukurova'daki yerleşme yerlerinin sayıca Amik Ovası'ndan az olması da Gülek-Beylan (Pylae Cilicia) güzergahının eski çağlarda daha az kullanıldığına kanıttır. Bizim 1992 yılında Sirkeli'de bulmuş olduğumuz Eski Hitit üslubundaki bir tek mührün, burada pek önemi yoktur.

Yerüstü araştırmaları, Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın Kizzuwatna'da, Orta Anadolu'da olduğu gibi yaygın bir yangın iziyle kapanmadığını göstermektedir. Yani burada Orta Anadolu'ya olan Hitit göçleri gibi yıkıcı, yakıcı bir göç dalgası gelmemiştir; gelse bile bu göç barışçıl olmuştur. Bu göç eden insanlar büyük bir ihtimalle Hurriler idi ve kendileri bir kültür kavmi olarak pek savaştan bir toplum değildi. O sırada Çukurova'nın hangi adla anıldığı belli değildir. Ben şahsen, Telipinu Fermanı'nda, Kral Ammuna Devri'nde o zamanlar düşman ülkeler arasında ve Zagga, Matila, Galmiya, Arzawa, Şallapa, Parduwata ve Ahulaşsa yanında bir defa geçen Adaniya kentinin Kizzuwatna ile eşitlenmesi gerektiği savına katılamıyorum.

Peki az kullanılmış olsa bile, Gülek Boğazı üzerinden ovaya inen yol buradan sonra nerelerden geçmekteydi? Bir yol mutlaka batıya, Tarsus, Mersin, Silifke yönüne ayrılıyor, aşılması imkansız kayalıkların içine girinceye kadar sahil kesimini izliyordu. En önemli olan bir diğeri ise, güneydoğuya doğru gidiyor ve bir yol Adana, Çimento Fabrikası yakınındaki iki adet höyük, Misis (Yakapınar), Kızıldere, Kurtkulağı (kervansaray) Toros Gübre içindeki Muttalıp Höyük, Karanlık Kapı ve Kinet Höyük/İssos üzerinden Beylan Geçidi'ne ulaşıyordu. Bu yol kral II.Muwatalli'nin kabartmasının bulunduğu Nur Dağları'nın kuzey ucunda ve ırmak kenarında yer alan Sirkeli'ye uğramıyordu, çünkü yol, benim gözlemlerime göre, Misis'te Ceyhan Irmağı'nı geçer geçmez, kuzeye sapmaksızın Kızıldere Köyü yukarısındaki geçidi aşarak **(Res.13)** Gündoğdu Köyü'ne ulaşıyor ve ovanın doğusuna varıyordu. Eğer istenirse buradan kuzeye, Ağaçpınar (Kürtköy) üzerinden Sirkeli'ye devam edilebilir. Ama asıl yol Kurtkulağı ve Toros Gübre üzerinden doğuya devam ederdi. Ağaçpınar Köyü'nde bana Halep Yolu'nun oradan doğuya doğru gittiğini söylediler.

Kizzuwatna'nın bir başkenti var mıydı, varsa adı neydi, bilmiyoruz. Acaba bu başkent Kizzuwatna adını mı taşıyordu? Yoksa oynadığı önemli rolden dolayı başkent, bugün Şar'da yer aldığı düşünülen Kummanni miydi ? Bugün yer üstünde sadece Roma Devri Comana Cataoniae'sinin dev harabeleri görülebilen Şar'da **(Res.14)** M.Ö.II.Bin yerleşmesinin izleri olup olmadığı da hala bilinmemektedir. Bunun sırf ses benzerliğinden hareketle Kummanni=Comana eşitlemesi bakımından önemi büyüktür. Aksi takdirde Kummanni'yi Kizzuwatna'nın başka bir yerinde aramak gerekecektir. Gerçekten bazı metinlerde Kizzuwatna adı Kummanni ile yer değiştirmektedir (*KBo 39.8 iv 32 ; KUB 7.20 = KBo 9.115*), yani her iki ad da eş anlama gelmekteydi (yani İçel-Mersin, veya Adana-Çukurova gibi). Kizzuwatna içinde yer aldığı kesin olan kentler şunlardır: *Anamušta, Arana, Aruna, Adaniya, Azpişna, Hulaşsa, Irima, Kummanni, Lamiya (Lawazantiya) Luwana, Nirişa, Paduwanta, Pitura, Şaliya, Şerigga, Şinamu (-..., Tarşa, Teruşsa/Tiruşa, Turpina, Turutma, Ura, Urauna, Urika, Uruşsa, Uda, Waşşukanna, Zaparaşna Dağı, Zazlipa, Zilapuna, Zinziluwa ve Zunahara*. Ura kenti ile yapılan antlaşmada kabile reisleri veya tüccarlara ait olan şu kent ya da köylerin adı geçer: *Ukşu, Partanta, Huddu, İyaninna ve Lallatta*. İsmi benzer bir şekilde tarihi devamlılığı dolayısıyla Tarsus ile eşitlenen *Tarşe/Tarzi*, Adana ile

eşitlenen *Adaniya*, Comana Cataoniae (Şar) ile eşitlenen *Kummanni*, Lamas (Limonlu) ile eşitlenen *Lamiya*, Pozantı (Bizans devrinde Podantos) ile eşitlenen *Paduwanda*, Serica ile eşitlenen *Şerigga* ve nihayet son yıllarda kazısına başlanan ve Idrimi yazıtındaki *Ulišum/Ulušila* ile eşitlenmek istenen İskenderun Körfezi'ndeki Kinet Höyük (İssos) dışındaki kentler bilinmemektedir. Irmaklar arasında *Puruna=Pyramos* (Ceyhan), *Şamri=Saros* (Seyhan) ve *Ellipra=Lipariş* (Soloı Viranşehir yakınında) biliniyor. *Şaliya* Kenti ise Gülek Boğazı'nın kuzeyinde yer almalıydı ve bundan dolayı Ulukışla yakınındaki Porsuk (Zeyve) Höyük ile eşitlenmek istenmektedir. Metinlerden kazanılan ve birçoklarının köy veya çiftlik dahi olması mümkün olan yaklaşık 27 adet Kizzuwatna kentine karşın, yer üstü araştırmalarının yaklaşık 70 adet yerleşim yeri tespit edilmiştir. Tabii bu rakama eskiden büyük çapta Kizzuwatna hudutları içinde yer alan Amik Ovası ve her gün biraz daha tahrip edilen Silifke-Taşucu Göksu Deltası'ndaki höyükler dahil değildir. Tabii ki, her iki envanter de çok eksiktir ve gerçek durumu yansıtmaktan çok uzaktır. Bunlara bulunamayan, yok edilen veya alüvyonal ova seviyesinin altında kalmış düz yerleşim yerleri de eklendiğinde, bu sayıyı en az 100'e çıkarmak pekala mümkündür. Bu da bize, metinlerin kentsel oluşumların sadece ¼'ini verebildiğini ve dolayısıyla ne kadar eksik olduğunu göstermektedir.

Kizzuwatna Tarihi:

Anadolu insanoğlu tarihinin tüm safhalarını yaşamıştır. Araştırma eksikliğinden kaynaklanan bazı boşluklar olmakla birlikte, Çukurova'nın da bu tarihi olguya katıldığı anlaşılmaktadır. Antakya civarındaki Musadağ ve bugün maalesef içi doldurulup fosseptik çukuru olarak kullanılan Taşucu'undaki Sırtlanini mağarasının açık seçik gösterdiği gibi, insanlar bu bölgede daha Paleolitik Çağlar'da yaşıyorlardı. Bölgede ileride yapılacak daha titiz araştırmalar (**Res.15**), bu tür Taş Devri sığınak ve barınaklarının sayısının kesinlikle arttıracaktır.

Keza Mersin-Yümüktepe (**Res.16**) ve Tarsus Gözlükule kazıları ile Amik Ovası'ndaki çok sayıdaki höyüğün gösterdiği gibi, Neolitik Çağ insanları burada yaşamışlar ve çiftçilik ve hayvan beslemekle uğraşmaya başlamışlardır. Ne var ki höyüklerin en altındaki bu kültür tabakaları çok sınırlı bir alanda kazılabildiğinden, bu konudaki bilgimiz kıttır. Ama bölgede en yoğun iskan, Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı'nda başlamaktadır.

Anadolu'da gerçek anlamda tarih, her yerde olduğu gibi yazının insan yaşamına girmesiyle başlar. Anadolu'ya yazı, M.Ö.1900'lerde, Eski Asurlu tüccarların burada ticaret merkezleri ve iş yerleri kurmasıyla ortaya çıkmıştır. Yani Mezopotamya çivi yazısı Anadolu'ya Sumerler yazıyı icat ettikten ancak 1200 sene sonra gelebilmiştir. Ancak, çoğunluğu ticaret içerikli bu tabletlerde Kizzuwatna ile ilgili hiçbir bilgi yoktur. Bu devirle ilgili olarak elimizde sadece bir efsane vardır. Bu efsanenin çevirisi şöyledir:

“Kaneş Kraliçesi bir yıl içinde tam otuz tane erkek çocuk doğurdu. O “(kendi kendine) dedi ki: (tıpkı) köpek yavruları gibi enikledim” Sepetlerin içini (su geçirmemesi için) kalın yağla sıvadı, çocukları da onların içine yerleştirdi ve onları ırmağa bıraktı. Irmak onları aşağıya, Zalpa Ülkesi'nin denizine sürükledi. Tanrılar çocukları denizden çıkardılar ve onları büyüttüler. Aradan uzun yıllar geçtikten sonra, kraliçe bu kez otuz kız çocuğu dünyaya getirdi; (ama) bunları bizzat kendisi yetiştirdi.

Oğlanlar önlerinde bir eşek sürerek Neşa'ya dönmek üzere yola çıkarlar. Tamar [mara] Köyü'ne geldiklerinde derler ki: ' Bir odayı iyice ısıtın ki, şu (yorgun ve üşüyen) eşek (biraz) canlansın!' köy halkı "Bizim dediğimiz yerlerde (donan) eşek [asla] canlanmaz!" dediler. Çocuklar ise 'bizim geldiğimiz yerlerde ise bir kadın (bir keresinde) ancak (bir veya iki) çocuk doğurabilir. Ama (bizim annemiz) bizi bir batında doğurdu' derler. Köy halkı (bu kez 'Bizim Kaneş kraliçemiz (de) bir keresinde otuz kız çocuğu doğurmuştu. Oğlan evlatları ise yok olmuşlardı, diye anlatırlar. Çocuklar birbirine 'Aramaya çıktığımız annemizi bulduk işte! Haydi Neşa'ya gidelim!' derler. Neşa'ya ulaştıklarında tanrılar onları değiştirdiler ve anneleri onları tanıyamadı. Oğullarıyla kızlarını evlendirdi. Yaşlı kardeşler kız kardeşlerini tanıyamadılar; ama en geç olanı 'Biz şu kızkardeşlerimizle mi evleneceğiz yani ? Sakın onlara yaklaşmayın! Onlarla se[vişmemiz] doğru [olmaz!] (dedi). Ve ertesi sabah Zalpa kentine gitti[ler].' [Metnin devamı kırkıktır.]

Uzun yıllar Zalpa kenti yanlış bilgilerden hareketle hep Bafra Ovası'ndaki İkiztepe ile eşitlenmek istendi; çünkü en başta, Kayseri Kültepe yakınlarında Kızılırmak'tan başka çocukları deniz taşıyacak başka ırmaklar olduğu unutuldu. Evet Kaneş-Neşa-Kültepe'nin hemen güneyinde, Seyhan Irmağı'nın en yukarı kollarından olan Zamantı veya Taşçı Suyu akmaktadır ve bu su da en az Kızılırmak kadar güçlüdür. Zalpa Kenti Çukurova'nın doğusunda bir yerde idi ve o zamanlar krallık olarak toprakları Yumurtalık (Aigaea) ve Karataş (Magarsos) yakınlarında her iki ırmağın da oluşturduğu deltaya kadar uzanıyordu. İşte Kaneş Kraliçesi'nin doğurduğu oğlan çocukların kurtarılıp büyütüldüğü topraklar buraları, yani Seyhan Deltası'dır. Zalpa krallığının hüküm sürdüğü bu devirlerde sonradan tüm Çukurova'ya hakim olacak Kizzuwatna Devleti henüz oluşmamıştı veya var olsa bile herhalde sadece ovanın batı kısımlarına hakimdi.

Bu efsaneden, Eski Asur Çağı'ndan yaklaşık 150 sene sonra, yani M.Ö.1650'lerde ise Hititler, merkezi Orta Anadolu'da olan güçlü bir askeri devlet kurmuşlardır. Başkenti Boğazköy-Hattuşa'nın Orta Anadolu'nun sarp, dağlık ve ulaşılması güç bir yerinde bulunduğu bu devlet, kısa zamanda ekonomik ve kültürel açıdan varlığının temelini o zamanlar uygarlığın odak olan Mezopotamya medeni dünyası içinde olduğunu en kısa zamanda kavramış, askeri işgal ve siyasi ilişkilerini hep bu yöne kaydırmıştır. Başka bir deyişle, Hititler'in Avrupası Mezopotamya idi! İşte Kizzuwatna ile ilgili bilgilerimiz, bu Hitit krallarının verdikleri bilgilerden ve onların Kizzuwatna kralları ile yapmış oldukları devlet antlaşmalarından kaynaklanmaktadır.

Belirttiğimiz ekonomik, askeri ve kültürel önemi yüzünden, bildiğimiz ilk Hitit kralı I.Hattuşili (M.Ö.1650-1620) Orta ve Batı Anadolu yanında Toroslar'ı aşarak çoğunlukla hep Kuzey Suriye ile ilgilenmiş, oradaki kentleri yakıp yıktıktan sonra birçok uygarlık ürününü Hattuşa'ya taşımıştır. Efsanevi bir metne göre, efendisi Fırtına Tanrısı'nın boğası boynuzlarıyla Toros Dağları'ndan onun için yollar açmaktaydı. Bu efsane belki de İmamkulu ve Hanyeri kabartmasının sol üst köşesindeki resimde dile getirilmek istenmiştir (**Res.17**).

Kuzey Suriye'den getirilen uygarlık ürünleri arasında en başta ve en önemlisi, Mezopotamya-Sumer çivi yazısı vardır, keza Eski Asur çivi yazısı, Asurlular ülkeyi terk eder etmez unutulmuş, yerli Anadolu halkları ve Hititler tarafından benimsenmemiştir. Bunun dışında sanat eserleri, mimari, din ve askeri teknoloji alınmıştır. Hattuşili seferleri sırasında Kizzuwatna'ya uğramamış, fakat bölgenin doğusunda bulunması

muhtemel *Şalahşuwa* Kenti'ni kuşatmıştır. Bu kuşatmanın pek önemi yoktur, ancak bölge etnolojisi ve antropolojisi açısından çok ilginç bir haber içerir. Kendilerini ve mal varlıklarını düşman Hititler'e bırakmamak için kent halkı kentlerini kendi elleriyle yakarlar. Roma tarihi yazarı Pompeius Trogus'a göre (13,6.1vd.) Perdikkas tarafından kuşatılan Kapadokya halkı da benzer bir kahramanlık ve onurluluk örneği vermiştir. Hantili ve Zidanta (M.Ö.1590-1550) ile yapılmış olması muhtemel Kizzuwatna antlaşmaları belki de II.Hantili ve II.Zidanta'ya aittir.

Kral Telipinu (M.Ö.1510-1485) devlet reformuyla ilgili meşhur fermanında, kral Ammuna zamanında *Kalmiya*, *Arzawa*, *Şallapa* (Sivrihisar), *Parduwata* ve *Ahhula* yanında *Adaniya* denen bir kentin de Hititler'e karşı düşmanca tavır takındıkları ve isyan ettiklerini yazmaktadır. Birçok araştırmacı bu ifadeden, yani isyandan hareketle, Adaniya, yani Kizzuwatna bölgesinin daha Eski Hitit Çağı'nda Hitit boyunduruğu altına girmiş olduğunu ve burada Adaniya ile kastedilen coğrafi bölgenin Kizzuwatna'nın bizzat kendisi ile eşit olduğunu öne sürmüştür ve bu sava inananların sayısı her gün artmaktadır. Ama bu yapılırken "isyandır" ifadesinin Hitit tarihi metinlerinde bir klişe olduğu gözardı edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında çok spekülasyon olduğu için benim katılmadığım bu görüşe, Adaniya Ülkesi uzun süre Hitit işgali altında kalmış ve Hititlerle yapılan eşit devlet antlaşmaları ve Tarsus kazılarında ele geçen İşputahşu mührünün (**Res.18**) gösterdiği gibi sonradan Kizzuwatna adıyla tekrar bağımsızlığını ilan etmiştir. Hititler'in daha bu erken çağda Kuzey Suriye ve Batı Anadolu toprakları dururken, ulaşılması güç bir ovanın ortasındaki Adana'yı işgal edebilmiş olduklarını sanmıyorum. Adaniya Ülkesi'nin tüm Çukurova'yı kapsamı içine aldığı tezini de bir safsata, zekice üretilmiş bilimsel bir oyun olarak görüyorum, ayrıca buradaki Adaniya Kenti'nin illa da Adana ile eşit olacağını zorlayan hiçbir ipucu yoktur, ama her nedense Hititoloji'nin başından beri sırf isim benzerliğinden hareketle hep Adana olarak algılanmış. Bunun aksini iddia etmek istemiyorum, ama bir tarihçi olarak kuşku ve dikkatli olmamız gerektiğini belirtmek istiyorum. Bugün Seyhan Irmağı kenarında Tepebağ Höyükte dev gibi yatan eski Adana kazıldığında, bu soruna mutlaka kesin bir çözüm bulunacak, Adana=Adaniya eşitlemesi, daha sağlam bilimsel temellere oturtulacaktır. Aslında Hitit tarihinde Kral Ammunna'nın Devri talihsiz bir zaman olarak bilinir. Bu devirde Hititler Kuzey Suriye'de yıldırım hızıyla işgal ettikleri toprakları aynı hızla yitirmişlerdir. Idrimi isimli bir Sami beyi, Mitanni Kralı tarafından Alalah=Açana çevresinde kral yapılmış ve Kizzuwatna Kralı Palliya/Pilliya ile anlaşmıştı. Bu antlaşma ile mutlaka Hitit yayılmacılığına karşı ortak bir savunma amaçlanıyordu. Idrimi en az 7 adet Hitit kentini işgal etmişti. Bundan böyle Kuzey Suriye, Kizzuwatna ve Amik Ovası, taa II.Tuthaliya (M.Ö.1420) veya I.Suppiluliuma'ya kadar (M.Ö.1400 veya M.Ö.1370) bağımsız bir devlet olarak kalacak ve birçok Hitit kralı bağımsız Kizzuwatna kralıyla eşitlik esasına dayanan devlet antlaşmaları imzalayacaktır. Eski Hitit devlet antlaşmalarının hemen hepsinin de Kizzuwatna ile yapılmış olması, çok dikkat çekicidir ve Hititler sanki diplomaside en başarılı oldukları bir enstrümanı sırf Kizzuwatnalılar yüzünden icat etmiş gibidirler. Bu antlaşmalardan pek çoğu Hititçe ve Akadça olmak üzere Boğazköy arşivinde bulunmuştur.

Kizzuwatna – Hitit Devlet Antlaşmaları Listesi:

Hantili (II)	Belki de Işputahsu'nun babası Pariyawatri ile
Zidanta (II)	Pilliya/Palliya
Amunna veya Huzziya	I.Şunaşşura
Telipinu	Işputahşu
Tahurwaili	Eheya
???	Paddatişşu
I. Şuppiluliuma veya II.Tuthaliya	II.Sunassura

Ayrıca Talzu isimli bir Kizzuwatna kralının adı bilinmektedir.

Hantili'nin muhtemelen Işputahşu'nun babası Pariyawatri ile yapmış olduğu antlaşmanın metni elimize geçmemiştir, böyle bir antlaşmanın olduğunu bir kütüphane fişinden öğreniyoruz. Ama buradaki Hantili herhalde daha sonraki II.Hantili olacaktır. Pilliya ile yapılan antlaşma da tahminen Zidanta devrine tarihlenmektedir; ancak bu antlaşma I.Zidanta (ca.M.Ö.1550) devri için çok erken bulunduğundan, daha sonraki bir devre, yani II.Zidanta (M.Ö.1450?) devrine tarihlenmektedir.

Büyük reformcu Telipinu devrinin en önemli tarihi olgulardan birisi de, onun Kizzuwatna Kralı Işputahşu ile bir antlaşma imzalamış olmasıdır. Antlaşma metninin kendi kırık dökük olarak bize kadar ulaşabilmiştir ve ayrıca bir kütüphane fişinde ondan söz edilir; fakat asıl önemli olanı, Işputahşu adının bize hiç de yabancı olmamasıdır, keza onun bir mührü, daha 1930lu yıllarda Tarsus Gözlükule kazılarında bulunmuştu ve o kendisine mühür üzerinde “*Büyük Kral Işputahşu, Pariyawatri'nin oğlu*” demektedir; böyle mühürler kazıtmak, o zamanlar bağımsız devletlerin krallarının işiydi ve Işputahşu bunlardan biriydi, Kizzuwatna'nın büyük kralıydı. Işputahşu adı etimolojik olarak yerli Anadolu kökenlidir ve – ahsu son ekiyle bittiği için B.Landsberger yıllar önce Kizzuwatna'da konuşulan dilin adına *ahşu dili* demişti. Babasının adı Pariyawatri'yi ise indo-ari olarak yorumlamak isteyenler vardır. Ama Luwice olması muhtemeldir. II.Murşili devrine tarihlenen sonraki kaynaklar (KUB 19.39 ii 1vd) Telipunu devrinde Lawazantiya Ülkesi'ndeki Lahhaya'da bir isyanın bastırılmasından söz ederler. Bu isyan, belki de oralara vali olarak sürgüne gönderilen Hitit prensi Huzziya tarafından düzenlenmişti. Demek ki Telipinu, hiç olmazsa Kizzuwatna Ülkesi'nin doğu tarafları ile olsun ilgilenebilmiştir. Ayrıca Kizzuwatna'da aranması gereken Zazlippa Kenti'nde yapılan bir savaştan söz edilir. Belki de bu savaş ve siyasi sürtüşmeler Işputahşu ile barış antlaşmasını hazırlayan askeri olaylar idi. Kendisiyle ilgili çok az belge sahibi olduğumuz Kral Tahurwaili (M.Ö.1480) de Kizzuwatna Kralı Eheya ile bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmanın kırık dökük Akadca bir nüshası günümüze kadar gelmiştir. Antlaşma metninin içeriği hemen şimdi inceleyeceğimiz Paddatişşu Antlaşması'ninkine benzemektedir. Antlaşma tabletinin üstünde Tahurwaili'nin mühür baskısı var ki, böyle bir baskı bir antlaşma metninde ilk kez karşımıza çıkmaktadır; Hitit-Kizzuwatna ilişkilerinde antlaşmadan sonra ikinci fenomen de budur.

II.Hantili'nin (M.Ö.1450) Pariyawatri olması muhtemel bir Kizzuwatna Kralıyla yaptığı antlaşmaya yukarıda değindik. Onun yerine tahta oturan II.Zidanta

(M.Ö.1440) da Kizzuwatna ile diplomatik ilişkileri devam ettirdi ve kral Pilliya/Palliya ile bir antlaşma yaptı (KUB 36. 108,CTH 25). Bu antlaşmadan, bir zamanlar Hitit ve Kizzuwatna arasında bir savaş yapıldığı ve bu sırada her iki tarafın da sınır bölgesinde yer alan bazı kentlerinin tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında Palliya/Pilliya adı sık sık kültle ilgili olarak geçmektedir. O, özellikle Kummanni'de Fırtına Tanrısı ve onun eşi Hepat'ın ayinleriyle çok ilgilenmiş, dindar bir kraldır.

Kizzuwatna Kralı Paddatiššu ile eşit şartlar altında yapılan ve Akadca bir nüshası korunmuş devlet antlaşmasının Hititli taraftarının kim olduğu maalesef bilinmiyor (KUB 34.1+KBo 28.105, CTH 26). Bu kralın II.Hantili olduğunu savunanlar varsa da, bu kesin değildir. Antlaşmada işlenen konulardan birisi, yani Kizzuwatna ve Hatti Ülkeleri arasındaki tampon bölgede yaşayan göçebe kavimler sorunu, bölgenin iskan tarihine ışık tutması bakımından ilginçtir, şöyle ki:

“Eğer büyük kralın kulları, kadınları, malları, sığırları koyunları ve keçileri ile göçerler Kizzuwatna'ya girerlerse, Paddatiššu onları yakalayacak ve büyük krala geri verecektir. Ve eğer büyük kralın kulları, kadınları, malları, sığırları, koyunları ve keçileri ile göçerler ve Hatti Ülkesi'ne girerlerse, büyük kral onları yakalayacak ve Paddatissu'ya geri verecektir.”

Nitekim daha sonraki II.Sunaššura-II.Tuthaliya antlaşmasında bu insanların Hatti Ülkesi'ne geri geldikleri özenle vurgulanmaktadır. Demek ki, Toros Dağları'nda o zamanlar sonraki Isaurialılar ve Osmanlılar Dönemi'ndeki Tahtacılar'a benzeyen göçebeler yaşıyordu (**Res.19**). Göçebelik Anadolu'nun her yerinde çok yaygındı ve göçebelerin kontrol altında tutulması güç bir işti ve yörükler tıpkı Osmanlılar gibi Hititler'in de epeyce başını ağrıtmışlardı. Mesela Kuruştamalı göçerlerin Mısır topraklarına girmeleri bir zamanlar iki devlet arsında büyük bir diplomatik sorun yaratmıştı. Kuzeyde Kaşkalılar, Batı Anadolu'da Uşak-Afyon-Kütahya bölgesinde yaşayan halk ve Güneydoğu'da ise İşmerikalılar tamamen göçebe idi. Bir tek kraldan krala veya beyden beye yapılan devlet antlaşmalarıyla birçok halkı kendilerine kısıklırak bağlamasını iyi beceren Hititler açısından sorun şuydu: bu göçebelerin tek bir liderleri veya kralları yoktu, aksine birçok kabile reislerinden veya ağalardan oluşuyorlardı. Bunların sayısı bazen 15 veya 20'yi buluyordu. Böyle kabile reislerinin yanlarında hep askerleri ve çapulcuları da vardı. Bu askerlerin sayısı, o liderlerin güçleri konusunda bize kabaca da olsa bilgi veriyor; keza sayıları bazen çok azdı; Kaşkalı Kannu'nun yanında sadece 190, Şauşg[-...]'nın ise 216 askeri vardı.

Bunun dışında antlaşmada mültecilerin karşılıklı olarak geri verilmesi prensiplere bağlanmıştı. Kraliyet ailelerinin canına kastedip komşu ülkelere kaçan teröristler, hırsızlar, soyguncular ve katiller o devirde de vardı; günümüz diplomasinin aksine, Hititler andlaşmalara koydukları kesin ve ödünsüz maddelerle çoğu kez bunların iadesini sağlıyorlardı. Elimizde bir tek mültecinin iadesi için usanmadan, bıkmadan sürdürülen diplomatik ve askeri çabaların protokolünü içeren uzun metinler vardır (Madduwatta Metni).

Eskiden I.Šuppiliuma saltanatına tarihlenen II.Sunaššura ile yapılan mufassal devlet antlaşması, son yıllarda ondan en az bir-iki nesil önce hüküm sürmüş olan Orta Hitit Kralı II/III.Tuthaliya (M.Ö.1440) devrine tarihlenmektedir. Zaten bu Kizzuwatna ile yapılan ve eşitlik esasına dayanan son antlaşmadır ve bundan kısa bir sonra Kizzuwatna artık Hitit askeri hakimiyetine girecektir .

II.Sunaşşura Antlaşması Akadca ve onun Hititçe çevirileriyle Boğazköy devlet arşivinde bize kadar ulaşmıştır. Antlaşmanın giriş (*preamble*) kısmında, tarihçileri yanıtlan ve onları daha Eski Hitit Çağı'nda Kizzuwatna'nın Hitit hakimiyet altına sokulduğu imgesini yaratan yanlış bir bilgi vardır. Burada, Hitit Kralının ataları zamanında Kizzuwatna'nın "Hatti Ülkesinin bir parçası" olduğu iddia edilmektedir ki, bu, övülerek göklere çıkarılan Hitit tarih yazıcılığının bir palavrasından ibarettir. Burada belki de Kizzuwatna'nın, Hitit Devleti'nin eşit dostu olduğu kastedilmektedir. Her neyse, bu sadık müttefikin sonradan Hurrilerle dostluk ilişkileri kurduğu yazılıdır. Bu vesileyle kralın Keban Bölgesi'ndeki İsuwa Ülkesi'ne düzenlediği intikam seferi ve Hurriler'in krala karşı besledikleri düşmanca duygular ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Daha sonra asıl meseleye gelinmekte, "*Şimdi Kizzuwatna Ülkesi artık Hititler'in sığıridir ve onlar ahırlarını seçmişlerdir. Onlar Hurrilerle yaptıkları dostluk antlaşmasını artık bir tarafa bırakmışlar ve Hitit kralına dönmüşlerdir. Hurriler Hititler'e, özellikle de Kizzuwatnalılar'a karşı büyük günahlar işlediler. Kizzuwatna Ülkesi şimdi (Hurri boyunduruğundan) kurtulmanın sevincini yaşamaktadır. Şimdi Hatti ve Kizzuwatna ülkelerinin bir sorunu yoktur. Şimdi ben majesteleri Kizzuwatna Devleti'nin özgürlüğünü tesis ettim,*" denmektedir.

Antlaşmanın sonunda, Kizzuwatna Devleti'nin sınırları düzenlenmektedir ki, bu kısım tarihi coğrafya açısından çok değerli bir kaynaktır.

"Denize doğru Lamiya (=Lamos, Limonlu) Hitit kralınıdır. Pitura Sunaşşura'nındır. Onlar toprakları birlikte ölçecekler ve bölüşeceklerdir. Hitit Kralı Lamiya'yı tahkim edemeyecektir. Aruna Hitit kralına aittir. Pitura'ya doğru toprakları ölçecekler ve onları kendi aralarında paylaşacaklardır. Hitit Kralı Aruna'yı tahkim edemeyecektir. Saliya Hitit kralınıdır. Zinziluwa (ve) Erimma (ise) Sunaşşura'nındır. Toprakları ölçecekler ve paylaşacaklardır. Hitit Kralı Salila'yı tahkim edebilir. Anamusta kralındır. Zabarasna Dağı ise Sunaşşurra'nındır. Araziyi ölçerek paylaşacaklardır. Kral Anamusta'yı tahkim edebilir. Taa eski zamanlardan beri iki devlet arasında hudut şöyleydi: Turunta tarafında yer alan her yer Hitit kralının olacak. Ve Adaniya tarafında olan her şey ise Sunaşşura'nın olacak. Luwana'ya doğru, Durpina Kenti Sunaşşura'nın sınırındır. Hatti Ülkesi tarafında olan her yer büyük kralın olsun. Adaniya tarafında olan her yer ise Sunaşşura'nın olsun. Serigga krala aittir. Luwana Sunaşşura'nındır. Samri (Seyhan, Saros?) Irmağı sınırdır. Büyük kral Samri Irmağı'nı Adaniya Ülkesi istikametine doğru geçmeyecektir. Keza Sunaşşura da Samri Irmağı'nı Hatti Ülkesi istikametine doğru geçmez. Zilippuna'ya doğru Samri Irmağı sınırdır...." Samri Irmağı genellikle Seyhan (Saros) ile eşitlenmek istenmekteyse de, bu ırmağın Kizzuwatna ile Hatti arasında sınır teşkil etmiş olduğu göz önüne alındığında durumun güçlüğü kolayca anlaşılır. Doğal bir sınır olarak Tarsus Irmağı akla daha yakın gelmektedir.

Görüldüğü gibi Hitit Kralı ülkenin başka bölgelerindeki askeri uğraşları yüzünden Kizzuwatna'yı işgal edemese bile, onu bir dostluk antlaşmasıyla tekrar Hatti'ye bağlamıştır. Esasen kral kendisi ve kraliçesi Nikalmati Hurri, Kizzuwatna asıllıydılar ve onlar Hitit başkenti Hattuşa'yı neredeyse terk ederek yeni kurdukları Şapinuwa kentinde ikamet etmekte, orada Hurri dini işleriyle uğraşmaktaydılar. Her nedense Tuthaliya'nın iyi bir savaşçı olmasının yanı sıra mistik bir yanı da vardır. Burada Kizzuwatna ile ilgili olduğu için bu mistik konulardan birine değinmek istiyorum: Herhalde Sunaşşura ile yaptığı dostluk antlaşmasından yararlanarak,

Kizzuwatna kökenli demonik bir tanrı olan “Karanlık Yeraltı Tanrısı”nın kültürünü, başka bir Hurri kültür merkezi olan Şamuha Kenti’ne taşımış, onun için orada bir tapınak yaptırmıştır.

Tabii kral tüm bu işlerle uğraşır ve Şapinuwa’da otururken Hattuša çok ihmal edilmiş, orada oturan halk kral şu sözlerle sitem etmiştir:

“Efendimiz, (kuşkusuz) sen iyi bir savaşçısın, ama idari işlerden anlamıyorsun. Bak (sen buralarda değilken) kötü insanlar [Hattuša’yı nasıl] tahrip etmişler!”

Tüm bunlara karşın kral, Batı Anadolu’da Aşšuwa Ülkesi’ne karşı bir askeri sefer düzenlemiş ve düşmanları yenebilmişti. Bu büyük zaferin bir kanıtı da, 1990 yılında Boğazköy yakınında bulunan kılıçtır. Tarafımdan yayınlanan kılıcın üzerinde Akadca adak yazıtı şöyle böbürlenmektedir:

“Büyük kral Duthaliya Aşšuwa Ülkesi’ni yerle bir ettiği zaman bu kılıçları efendisi Fırtına Tanrısı’na adak olarak sundu”.

Kral ayrıca kuzeyde Kaşkalılar’a karşı da amansızca savaşmış, Kaşka saldırılarına karşı Şapinuwa’yı tahkim etmiştir.

Tuthaliya’nın oğlu I.Arnuwanda’nın (M.Ö.1400-1370) yıllıklarından, bu kralın *Zunnahara, Adaniya, Şinuwanda, Ullita, Arzawa, Maşa ve Arduqqa*’ya karşı savaştığını öğreniyoruz. Bu vesile ile Adaniya kentine karşı yürütülen savaş sırasında bir köprüden söz edilmesi, beni bu köprü’nün, temelleri Justinian devrine giden Seyhan üzerindeki Taş Köprü ile eşitlemeye itmektedir. Demek ki bu kral, babası Tuthaliya’nın Sunaşşura ile yaptığı antlaşma hükümlerini ayaklar altına almış ve antlaşma ilkeleri hilafına büyük kral Samri Irmağı’nı geçmiş ve Kizzuwatna topraklarının içine kadar girmiştir (Tabii Adaniya=Adana ise!).

Arnuwanda, Kizzuwatna’nın en önemli liman kenti ve Orta Anadolu’nun Kıbrıs ve Doğu Akdeniz’e açılan kapısı olan Ura liman kentiyle de uğraşmış, burada oturan tüccar veya göçebe halkı antlaşmaya benzeyen bir protokolle kendine bağlamıştır. Onlara yemin ettirmiş ve gümüşten hayvan şeklindeki bir kabı (BIBRU) hediye olarak Ura kenti Tanrısı Yarri’ye hediye olarak sunmuştur. Bir tehdit halinde Uralılar’ın Hitit kralı tarafını tutmaları ve kralın düşmanlarına karşı savaşmaları, Hitit orduları oralara vardığında askere doğru yolun gösterilmesi, kurallara bağlanmıştır.

Ne yazık ki, Ura’nın yeri henüz tespit edilememiştir. Araştırmacıların görüşüne göre İskenderun Körfezi ile Aydıncık (Gilindire, Kelenderis) arasındaki bölgede aranması gerekmektedir. Yumurtalık, Silifke-Taşucu’daki Göksu Deltası ve Aydıncık ile eşitlemek isteyen araştırmacılar da vardır. Buna göre Yeni Babil Çağı’ndaki Neriglissar Kroniği’ne göre Kilikya illa da Adana Ovası’nın çok ötesinde olmalıdır diye onu ta Aydıncık’a yerleştirmek çok abartılıdır. Ben Mersin-Yümüktepe tezimde hala ısrar ediyorum. Yümüktepe’de 1993 yılından beri İstanbul ve Roma Üniversiteleri tarafından yürütülen küçük çaplı kazılarda, burasının Hititler dönemindeki konumu, Orta Anadolu ve deniz aşırı ülkelerle olan ilişkileri maalesef açıklık kazanmadı. Bu kazılar sadece “ü” harfinin üzerindeki noktaları kaldırarak burasını Yumuktepe yaptı ki, bunun tarihi ve tarihi coğrafya açısından hiçbir önemi yoktur! Yümüktepe’deki Hitit yerleşmesiyle ilgili kıt bilgiler, hala J.Garstang’ın kazılarından elde edilen bilgilerdir. Bunun yanında maalesef eskiçağdan beri değişen kıyı şeridi ve alüvyon dolgu yüzünden bırakın M.Ö.II.Bin limanlarını, bazen daha geniş çaptaki M.Ö.II.Binyıl limanlarını bile bulup kazmak imkansızdır. Örnek olarak bugün deniz altında kalmış olan Urla yakınlarındaki Limantepe limanını verebiliriz.

Son yıllardaki yeniden tarihleme eğilimleri yüzünden II.Sunaşşura Antlaşması'nın II.Tuthaliya lehine kaydeden I.Şuppiliuma (M.Ö.1370-1340) bize, Kizzuwatna ile ilgili bilgi vermemektedir. Ancak onun uzun süren Kuzey Suriye seferleri sırasında ve sonucunda Kizzuwatna'yı da Hitit topraklarına kattığı kesindir. Şuppiliuma ve eşi Kraliçe Henti bir metne göre oğulları Telipinu'yu yerel Kizzuwatna tanrıları Hepat ve Şarruma için rahip-kral olarak atamışlar ve ona Hattuşa'daki hanedana sadakat yemini ettirmişlerdir. Oraya "rahip" unvanıyla bir Hitit prensinin atanması, Kizzuwatna'da dinin oynadığı rolü ve Hititler açısından bunun anlamını açıkça kanıtlar.

Şuppiliuma'nın oğlu ve sonraki kral oğlu II.Murşili'den (M.Ö.1339-1310) itibaren Kizzuwatna Hititler'in sanki bir "arka bahçesi" gibidir. Sayısız defalar bayram ve ayin kutlamak için Kizzuwatna'ya gitmiştir. Bir keresinde, herhalde bayramları kutladıktan sonra kral buradan hareketle Doğu Anadolu'daki Azzi Ülkesi'ne doğru gitmiş ve Yahreşşa Kenti'ne saldırmıştır. Bir defa da kardeşi ve Kargamış Kralı Şarrikusuh=Piyaşşili ile buluşmak istemiş, ama tanrılar ona kötü haber ulaştırmışlardır, keza Piyaşşili herhalde Çukurova'nın sıcak ve rutubetine dayanamayarak ölmüştür. Üzgün kral kardeşinin cesedini o sıcaklarda Hatti Ülkesi'ne taşımış ve Hatti usullerine göre orada defin ettirmiştir. Murşili, Batı Anadolu'ya sefere giderken bir keresinde Kula (Manisa) civarındaki küçük volkanik dağların patlaması ve lav püskürtmesi yüzünden çok korkmuş, şoke olmuş ve yüzü felç olmuş, bunun sonucu konuşamaz olmuştur. Kral bu derdinin büyüsel açıdan tedavisi için Kizzuwatna'ya gelmiş ve burada bir büyü ayini yaptırmıştır; kendisi, giydiği elbiseleri ve bindiği arabaya varıncaya kadar büyüsel olarak temizlenmiştir. İyileşip tekrar konuşmaya başlayabildi mi, bilemiyoruz. Ama kendisi bize en güzel edebi tabletleri bırakmış olduğuna göre, Kizzuwatnalı doktorlar onu herhalde tedavi etmişlerdi. Unutmamak lazımdır ki, o zamanlar Kizzuwatna Hititler için büyük bir mistik merkezdi, kültür açısından onlardan çok yüksek değerlere sahiptir ve bundan dolayı en eski devirlerden beri Hatti Ülkesi'ne hep rahip, büyücü, doktor ve diğer bilge insanlar göndermektedir.

II.Muwatalli'nin (M.Ö.1310-1285) Kizzuwatna ile olan ilişkileri karanlıktır. Bu kral ayrı bir devlet olan Tarhundaşşa Ülkesi'nde ikamet ettiğinden, yazılı belgeleri henüz ele geçmemiştir. Onu Kizzuwatna ile bağlayan tek buluntu, Sirkeli Höyüğün Ceyhan Nehri'ne bakan tarafındaki kaya kabartmasıdır. Bizim yeni incelememize göre *TAURUS MU(WA)TALI REX MAGNUS HEROS FILIUS MURŞILI REX MAGNUS HEROS FILIUS TA-RI (?)* "Büyük Kral Kahraman Muwattali, Büyük Kral Kahraman Murşili'nin oğlu, [Şuppiliuma(?)]'nin oğlu", olarak okunan bir de resmi yazılı kitabesi bulunan bu kabartma (Res.20) elbette bu kralın Mısır Firavunu II.Ramses'e karşı yaptığı Kadeş Savaşı'yla yakından ilgilidir. Oldukça karmaşık olan durumu kısaca özetleyeceğim: Ne Sirkeli Höyüğün eski adı, ne de bu kabartmanın anlamı bilinmemektedir. Kabartmayı Muwattali bizzat kendisi mi yaptırmıştır, yoksa onun ardaşlarından biri mi, o da bilinmemektedir. Önceleri Sirkeli'ye Tarhundaşşa diyenler oldu. Ama Tarhundaşşa'nın Konya Ovası'nın güneyinde olduğu bugün kesindir. Buna göre o, Lystra (Hatunsaray)'dadır. Kabartma kralın Kades'te kazandığı savaşla ilgili bir zafer anıtı olabilir mi? Yoksa buraları o zamanlar Muwatalli'nin yeni kurduğu Tarhundaşşa Krallığı'nın bir parçası mıydı? Yoksa Muwatalli Kadeş Savaşı dönüşünde aldığı yaralardan veya Piyaşşili gibi yolda ölmüştü de cesedi Sirkeli'de defnedilmişti? Yoksa orası bazılarının dediği gibi bir kült yeri miydi veya imparatorluğun gücünü

simgeleyen ve dini içeriği de olan bir kutsal yer veya sınır işareti miydi? 1996'da Konya Hatip'te bulunan Tarhundašša Kralı Kurunta'nın kabartması ve hiyrogliif yazıtı, Muwatalli anıtının münferit olmadığını göstermektedir. *KURUNTA REX MAGNUS HEROS FILIUS MUWATALLI REX MAGNUS HEROS*. "Büyük Kral Kahraman Kurunta, Kahraman Büyük Kral Kahraman Muwatalli'nin oğlu" (Res.21).

Buna göre bizim 1992-1997 yılları arasında Münih Üniversitesi adına Sirkeli'de yaptığımız kazılardan (Res.22) çıkan en önemli sonuç, orada Muwatalli kabartmasının hemen üzerindeki doğal bir kayalık üzerinde yükselen höyükte kabartma ile çağdaş bir yerleşmenin olmamasıdır; ama biraz dikkatli olmak lazım: son yıllarda yapılan jeolojik gözlemlere göre M.Ö.13.yy.'a kadar Ceyhan Nehri'nin Sirkeli ile Yılkale'yi birbirinden ayırmadığı, daha batıdan aktığı öne sürülmüştür. Yani Muwatalli kabartmasını yaptırdığında, ırmak oradan geçmiyordu; ama en önemlisi, Yılkale'nin Sirkeli'ye bakan yamaçlarında, Seton-Willimas'ın Hitit seramiği tespit etmiş olmasıdır. Bu durum, benim gezilerim ve tetkiklerim sırasında da teyit edilmiştir. Eğer ırmak yatağının daha batıda olduğu gerçekten doğru ise, demek ki burada, kabartmanın tam karşısında büyükçe ve yayvan, Hititlerle çağdaş bir Kizzuwatna kenti vardı. Burasının antik adı neydi, maalesef bilmiyoruz. *Lawazantiya (Lušanda)*, *Šarišša*, *Tanakum* veya *Zunahara/Zunnahara* veya *Arušna* ile eşitlemek isteyenlerde vardır, ama bunların hiçbiri kesin değildir.

III.Hattušili ve onun Hurrili eşi Puduhepa ve Hattušili'nin oğlu IV.Tuthaliya devirlerinde Kizzuwatna Hitit Ülkesi'nin bir kültür kaynağıdır. Kraliçe Puduhepa Hitit ve Kizzuwatna Ülkesi'nde ne kadar yazılı tablet varsa, hepsini kopye ettirmiş ve Hattuša kütüphanelerini bunlarla doldurmuştur. Kizzuwatna'nın Hitit kültürüne, dinine, edebiyatına, günlük yaşantısına vs. yaptığı etkiler veya Babil kültüründen aktardığı kültür verileri saymakla bitmez. Hatti arşivleri Hurrice veya Hititçe çevirileriyle Kizzuwatna tabletleleriyle doludur. Bunlar arasında ağız yakma ayinleri (*itkalzi*) fal, büyü ve tıpla ilgili metinler, özellikle bugün Çukurova'da nesli tükenmekte olan toy kuşunun (*MUSEN HURRI*) iç organlarına bakılarak yapılan falcılık, tanrıların geçeceği yolları envai çeşit yiyecek ve içeceklerle süsleyerek düşman tanrıları kandırıp çağırma (*evocatio*) vardır. Maštigga ve Ammihatna gibi Kizzuwatnalı rahip, rahibe ve yaşlı kadınlar, Hatti Ülkesi'nde çok aranan büyü uzmanlarıydı. Hitit dili bile birçok Hurrice teknik terim, dini ifadeler ve ritüel terminoloji ile doludur. Hatta başkent Hattuša'da M.Ö.13.yy.'da bir de "Kizzuwatna Mahallesi" olduğu öne sürülmüştür. Kizzuwatna Hititler için neredeyse bir Mekke olmuştu. Birçok Hitit kralı ve kraliyet ailesi mensubu kişi, dini ayin ve bayramları kutlamak ve Kizzuwatna tanrılarının iyilik ve yardımlarına nail olabilmek uğruna hep buraya, özellikle ülkenin kutsal kenti Kummanni'ye akın ediyorlardı.

M.Ö.II. Binin sonlarına doğru, Deniz Kavimleri denen ve tüm musibetlerin ve felaketlerin, çöküntülerin haksız olarak kendilerine atfedildiği göçler arefesinde Kizzuwatna, Mısır firavunu III.Ramses'in 8.saltanat yılına tarihlenen metinde, Kode/Qadi ismi altında (=Kizzuwatna), Kargamiş, Arzawa ve Alaşıya ile birlikte anılmakta ve hiçbir devletin o Deniz Kavimleri'ne karşı koyamadıkları ve yıkılıp gittikleri yazılıdır. Hitit ve yerli Kizzuwatna hakimiyetinin çökmesinden sonra buralara kimlerin gelip yerleştiği meçhuldür. Münferit Miken seramik buluntuları, geç devir Grekçe yazılı kaynaklar ve efsanelere dayanarak ileri sürülen Miken ve Grek varlığı çok abartılıdır. Eğer her Miken seramiğinin bulunduğu yerde bir Grek kolonisi olsa, Kıta

Yunanistan’ında bir tek insan kalmaz. Bir araştırmacının haklı olarak dediği gibi, seramik bir milletin kimlik kartı değildir, birkaç parça Miken seramiğinin görüldüğü yerde, burada Mikenliler yaşamıştır denemez! Topkapı Sarayı Çin kökenli çinilerle dolu diye, burada Çinliler’in yaşadığı varsayılmaz!

KAYNAKÇA

- Alkım, U.B.1964:** “Archäologische Untersuchungen im Amanusgebiet (1958-1961)”, *RAI 11*, 33-34.
- Alkım, U.B.1965:** “The Road from Sam’al to Asitawandawa: Contributions to the Historical Geography of the Amanus Region”, *An.Ar. II/1-2, Fs.H.Th.Bossert*, 1-45.
- Anonim 1982:** “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi 1*, 8-181.
- Anonim 1982:** “İçel”, *Yurt Ansiklopedisi 5*, 3616-3764.
- Arbeitman, Y.-Rendsburg, G.1980:** “Adana Revisited: 30 Years Later”, *Ar.Or.XLIX/2*, 145-157.
- Astour, M.C.1965:** *Hellenosemitica. An Ethnic and Cultural Study in West Semitic Impact on Mycenaean Greece*, Leiden.
- Beal, R.H.1986:** “The History of Kizzuwatna and the Date of the Šunaššura Treaty”, *Or 55/4*, 424-445.
- Beckman, G.1996:** *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta.
- Bing, J.D.1969:** *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, (Ph.D.Indiana University), Indiana.
- Bittel, K.1934:** *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, Istanbuler Forschungen, Bd.6, İstanbul.
- Bittel, K.1940:** “Der Depotfund von Soloi-Pompeiopolis”, *ZA(NF) 12*, 183-205.
- Bryce, T.1998:** *The Kingdom of the Hittites*, Oxford.
- Calder, W.M.-Bean, G.E.1958:** *A Classical Map of Asia Minor*, Ankara.
- Canby, J.V.1965:** “Early Bronze ‘Trinket’ Moulds”, *Iraq 27*, 34-61.
- del Monte, G.F.-Tischler, F.1978:** *Die Orts-und Gewaessernamen der Hethitische Texte*, RGTC VI, Wiesbaden.
- del Monte, G.F.-Tischler, F.1992:** *Die Orts-und Gewaessernamen der Hethitische Texte*, RGTC VI, Supplement, Wiesbaden.
- Derakshani, J.1999:** *Die Arier in den nahöstlichen Quellen des 3. und 2. Jahrtausends v. Chr.*, Tahran.
- Desideri, P.-Jasink, A.M.1990:** *Cilicia. Dall’ età di Kizzuwatna alla conquista macedone*, Torino.
- Dewdney, J.C.1971:** *Turkey. An Introductory Geography*, London.
- Dörner, F.K.1966:** “Kleinasien- Ursprungsland des Eisens? Bericht über Ausgrabungen Kommagene”, *Stahl und Eisen 86*, 1-7.
- Erzen, A.1940:** *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig.
- Faucounau, J.2000:** “Cilicie et Canaan dans les documents chypriens”, *The Asia Minor Connexion: Studies on the Pre-Greek Languages in Memory of Charles Carter*, (Ed.J.L. Arbeitman), 61-75.
- Forbes, R.J.1950:** *Metallurgy in Antiquity*, Leiden.
- Garstang, J.1910:** *The Land of the Hittites. An Account of Recent Exploration and Discoveries*, London.

- Garstang, J.-Gurney, O.R.1959:** *The Geography of the Hittite Empire*, London.
- Gates, M.H.1999:** “Kinet Höyük in Eastern Cilicia: A Case Study for Acculturation in Ancient Harbours”, *OLBA II/II*, I.Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri, 303-312.
- Girginer, K.S.2000:** “Tepebağ Höyük (^{URU}Adaniya) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti Miydi?”, *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı*, (Eds:S. Koz-E. Artun), İstanbul, 70-85.
- Grothe, H.1911:** “Zur Topographie und historischen Geographie von Comana Cappadociae, *Meine Vorderasien-Expedition 1906 und 1907*, Band I, (Ed.H.Grothe), Leipzig, CCXXXIII-CCLIII.
- Harper, R.P.1968:** “Tituli Comanorum Cappadociae”, *AS XVIII*, 93-147.
- Harper, R.P.1969:** “Inscriptiones Comanis Cappadociae in A. D. 1967 Effossae: Titulorum Loci Supplementum”, *AS XIX*, 27-40.
- Harper, R.P.1970:** “Podandus and the via Tauri”, *AS XX*, 149-153.
- Harper, R.P.1977:** “Tituli Comanorum Cappadociae Iterum Suppleti”, *AS XXII*, 225-239.
- Harper, R.P.-Bayburtluoğlu, İ.1968:** “Preliminary Report on Excavations at Şar, Comana Cappadociae, in 1967”, *AS XVIII*, 149-158.
- Helck, W.1971:** *Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr.*, Darmstadt.
- Helck, W.1994:** *Ägyptisch-hethitische Korrespondenz II*, Darmstadt.
- Hild, F.-Hellenkemper, H.1990:** *Kilikien und Isaurien*, 2 Cilt, TIB 5= ÖAW.phil.-hist.Kl. Denkschr.215, Wien.
- Honigmann, E.1935:** *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1070 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen*, Brüksel.
- Hopwood, K.R.1991:** “The Links Between the Coastal Cities of Western Rough Cilicia and The Interior During the Roman Period”, *ANAN I*, 305-310.
- Hütteroth, W.-D.1982:** *Türkei*. Darmstadt.
- İpek, İ.-Tosun, A.K. vd.1999:** “Adana Geç Hitit Heykeli Kurtarma Kazısı 1997 Yılı Çalışması Sonuçları”, *IX.MKKS*, 173-188.
- İzbırak, R.1996:** *Türkiye I*, İstanbul.
- Kaptan, E.1995:** “Tin and Tin Mining in Turkey”, *Anatolica 21*, 197-203.
- Langlois, V.1861:** *Voyage dans la Cilicie et dans les Montagnes du Taurus, Exécuté pendant les années 1852-1853*, Paris.
- Laroche, E.1958:** “Études sur les hiéroglyphes Hittites”, *Syria 35*, 263-275.
- Lloyd, S.1956:** *Early Anatolia*, Harmondshworth.
- Meyer, E.1914:** *Reich und Kultur der Chethiter*, Berlin.
- Otten, H.1971:** “Das Siegel des hethitische Grosskonigs Tahirwaili”, *MDOG 103*, 59-66.
- Ramsay, W.M.1890:** *The Historical Geography of Asia Minor*, London (Türkçesi: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev: M.Pektaş), İstanbul 1961).
- Ramsay, W.M.1903:** “Cilicia, Tarsus and the Great Taurus Pass”, *Geographical Journal 22*, 357-413.
- Sandars, N.K.1978:** *Sea Peoples, Warriors of the Ancient Mediterranean*, London.
- Saraçoğlu, H.1990:** *Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller*, İstanbul.

- Schaffer, F.X.1903:** *Cilicia*, Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsband 30, Gotha: Justus Perthes.
- Schneider, T.1992:** *Asiatische Personennamen in ägyptischen Quellen des Neuen Reiches*, Orbis Biblicus et Orientalis 114, Freiburg/Schweiz-Göttingen.
- Seton-Williams, M.V.1954:** “Cilician Survey”, *AS IV*, 121-174.
- ten Cate, Ph.H.J.H.1965:** *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Leiden.
- Tischler, J.1987:** “Der Ortsname Tarsos und Verwandtes”, *KZ 100*, 339-350.
- Türkiye Maden Envanteri (İllere Göre) 1980:** MTA Enstitüsü Yayınları No.179, Ankara.
- Ünal, A.1978:** *Ein Orakeltext über die Intrigen am hethitischen Hof (KUB XXII 70 = Bo 2011)*, THeth 6, Heidelberg.
- Ünal, A.1983:** *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni*, Ankara.
- Ünal, A.1997:** “Zur historischen Geographie von Kizzuwatna und Lage von Sirkeli-eine Bilanz”, *Ist.Mitt. 47*, 143-150.
- Ünal, A.1998:** *Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum) Central Turkey, With two Excursuses on the “Man of the Storm God” and a full edition of KBo 23.27*, İstanbul.
- Ünal, A.1999:** *Etiler-Hititler ve Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul.
- Ünal, A.2000 a:** “Adana’da Kizzuwatna Krallığı Taş Devrinden Hitit Devleti’nin Yıkılışına Kadar Adana ve Çukurova Tarihi”, *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı*, (Eds:S. Koz-E. Artun), İstanbul, 43-69.
- Ünal, A.2000 b:** “Çukurova’nın Antik Devirlerde Taşdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası”, *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı*, (Eds:S. Koz-E. Artun), İstanbul, 18-41.
- Ünal, A.2002:** *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul.
- Ünal, A.-Girginer, K.S.Baskıda:** *Kilikya-Çukurova, En Eski Çağlardan Osmanlı Dönemi’ne Kadar Çukurova’nın Tarihi, Tarihi-Coğrafyası ve Arkeolojisi, Kraliçe Puduhepa ve Kent Rehberi Ekleriyle Birlikte*.
- Yener, K.A.-Vandiver, P.B.1993:** “Tin Processing at Göltepe, an Early Bronze Age Site in Anatolia”, *AJA 97/2*, 207-238.
- Zgusta, L.1984:** *Kleinasiatische Ortsnamen*, Heildelberg.
- Zoroğlu, K.L.1994:** “Cilicia Tracheia in the Iron Age: The Khilakku Problem”, *The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium, Held at Van, Anatolian Iron Ages 3*, (Eds:A.Çilingiroğlu-D.French), 301-309.

Resim 1

Resim 2

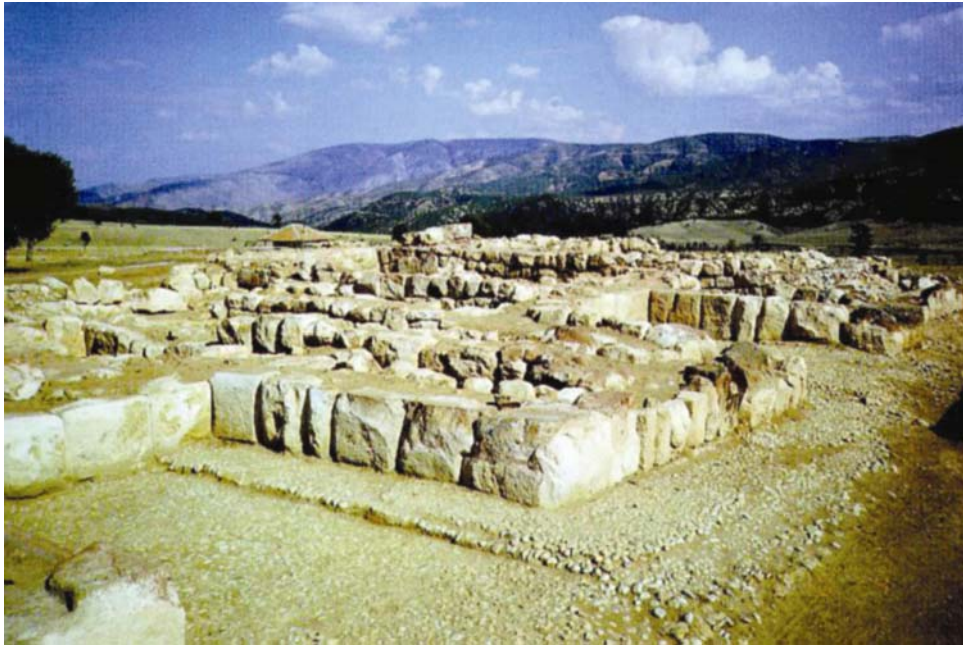
Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

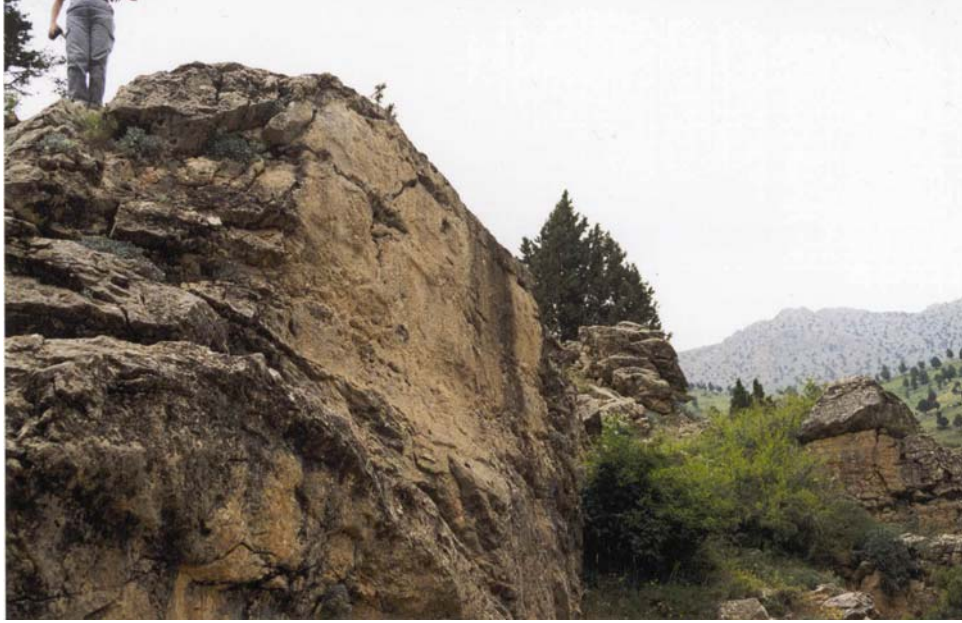
Resim 8

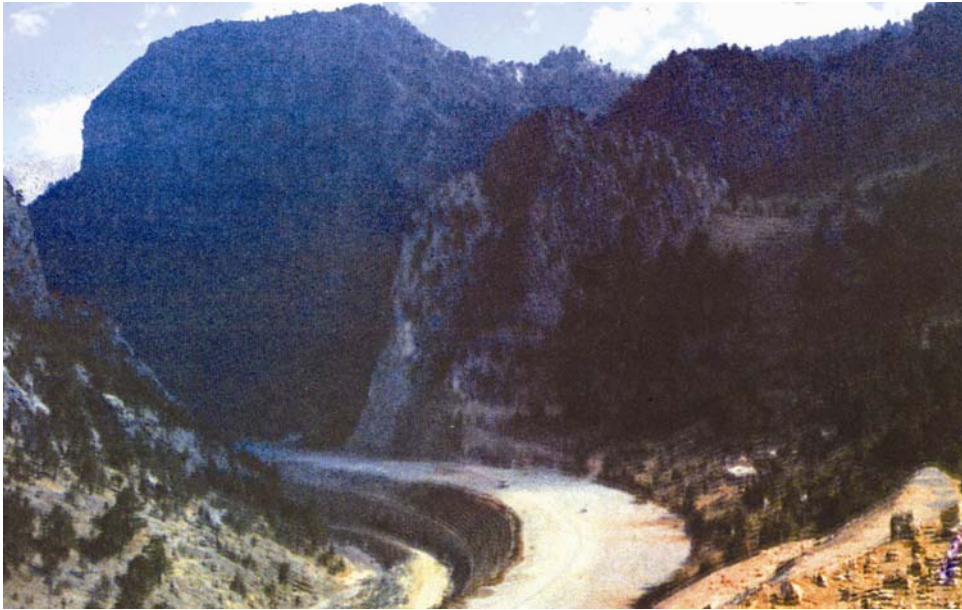
Resim 9

Resim 10

Resim 11

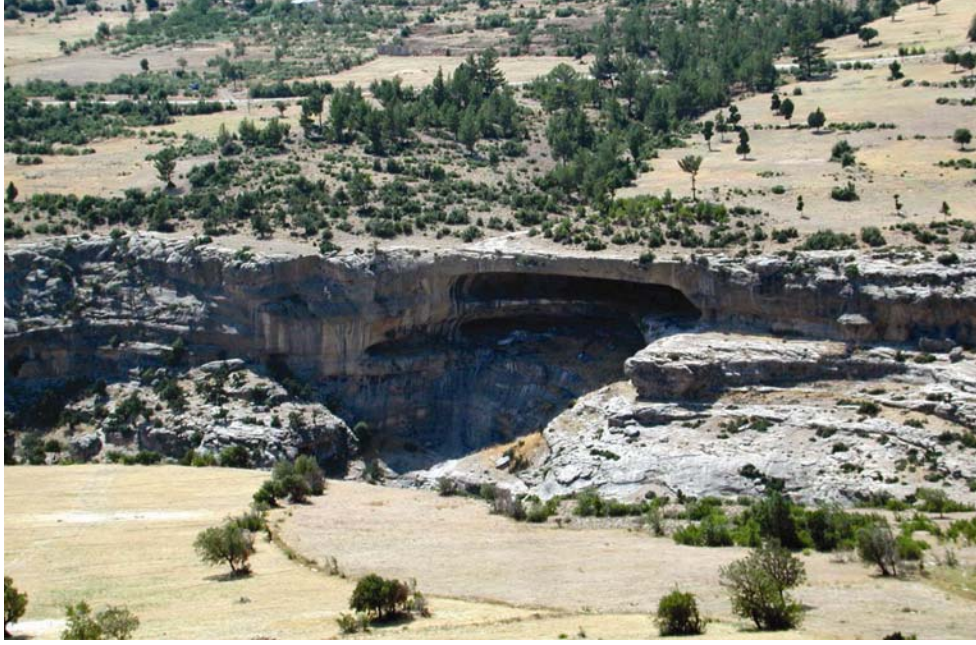
Resim 12

Resim 13

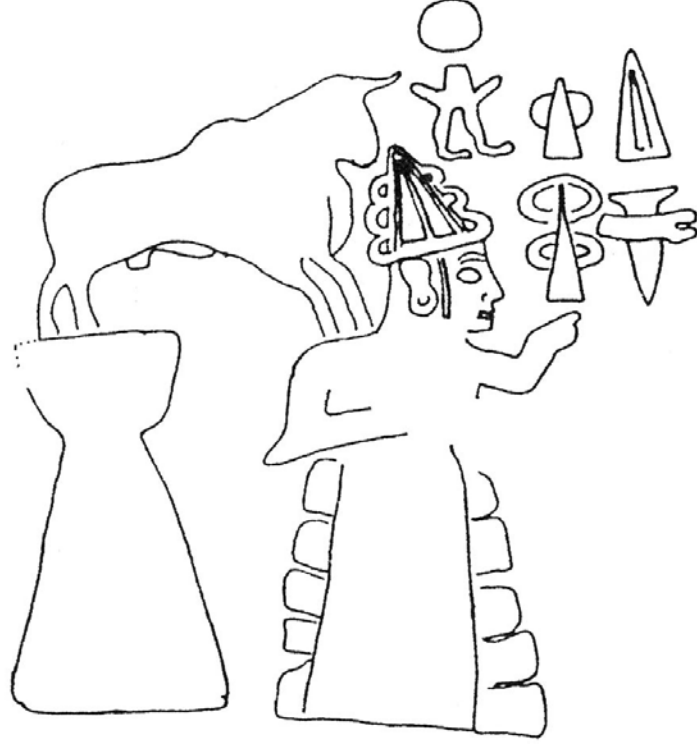
Resim 14

Resim 15

Resim 16

Resim 17

Resim 18

Resim 19

Resim 20

Resim 21

Resim 22